

סקרים ואקטואליה

דעת

**הקשר בין דתיות
לשיטה הכלכלית
המועדפת בישראל**

4

ינואר 2014

גלעד בארי

The Relationship between Religiosity and the Preferred Economic Regime in Israel

Gilad Be'ery

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. הוא עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במינהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

מרכז גוטמן לסקרים הוקם במתכונתו הנוכחית בשנת 1988, כאשר מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי עבר למכון הישראלי לדמוקרטיה. המכון המקורי הוקם בשנת 1949 בידי פרופ' אליהו (לואי) גוטמן כמרכז חלוצי למחקרי דעת קהל וקידום מתודולוגיה במדעי החברה. יעדו של מרכז גוטמן הוא להעשיר את הדיון הציבורי בסוגיות מדיניות ציבורית באמצעות מידע השאוב מבסיסי הנתונים של המרכז ומסקרי דעת הקהל שהוא עורך. בראשו עומדת היום פרופ' תמר הרמן.

תקציר

מחקר הקשר בין דת לכלכלה מלווה את מדעי החברה מראשיתם. בשנים האחרונות הוא זכה שוב לעדנה תאורטית ואמפירית במחקר הבינלאומי. בהקשר הישראלי התעוררה שאלה זו באופן אקטואלי לנוכח הסתייגותו של הציבור הדתי בישראל מהמחאה הכלכלית של קיץ 2011. המאמר שלפנינו פותח צוהר לסוגיה בעזרת נתוני מרכז גוטמן לסקרים שבמכון הישראלי לדמוקרטיה. הסקרים בחנו את ההזדהות עם אחת משתי השיטות הכלכליות הגדולות – קפיטליזם וסוציאליזם.

הנתונים מלמדים על קיומן של שתי תקופות בכל הקשור לסוגיה זו: עד שנות האלפיים נטו הדתיים בישראל להזדהות יותר עם הקפיטליזם או שלא נמצא הבדל ביניהם לכין החילונים; לעומת זאת בתחילת שנות האלפיים חל מהפך והדתיים, ויותר מהם – החרדים, מתחילים להזדהות עם הסוציאליזם יותר מהחילונים. ממצא זה בעניין הציבור החרדי הישראלי מפתיע בהתחשב בזיהוי ההיסטורי של הסוציאליזם עם החילוניות. עם זה אני סבור כי הוא קשור לרצון של הציבור החרדי, השרוי ברובו בעוני, בתמיכה תקציבית מצד המדינה. ההזדהות שנמצאה בסקרים עם השיטה הכלכלית הסוציאליסטית הופכת את ההסתייגות של הציבור הדתי ממצאת 2011 למפתיעה, והיא מחזקת את הטענות שהיא אינה קשורה בהזדהות עם שיטה כלכלית ימנית, אלא בסיבות הקשורות בסוציולוגיה ובמסגור פוליטי, כמו גם בהתנגדות ערכית להצבת נושא הנתפס כחומרי במקום גבוה בסדר היום הציבורי.

* תודות לפרופ' תמר הרמן, ד"ר רפי ונטורה וחנון כהן על הערותיהם ועזרתם בהכנת מחקר זה. אני מבקש גם להודות לד"ר פזית בן-נון בלום מהמחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים, שבהנחייתה נכנסתי לראשונה בעובי הקורה של סוגיית ההשפעה של דתיות על עמדות של מדיניות חברתית-כלכלית, במסגרת עבודת המוסמך. וכן תודה לד"ר בנימין בראון, עו"ד חיים זיכרמן ואיתמר בן-עמי על תרומתם בהבנת הזווית של הציבור החרדי.

דתיות ומדיניות חברתית-כלכלית – מה הקשר?

שאלת הקשר בין דתיות ובין התנהגות ועמדות כלכליות העסיקה את מדעי החברה המודרניים עוד מימי מייסדי הדיסציפלינה, כמקס ובר וקרל מרקס. נושא זה חוזר ועולה בשנים האחרונות במחקרים עדכניים המבקשים לבחון את ההשפעה של דתיות על עמדות כלפי מדינת הרווחה ומדיניות חברתית-כלכלית.¹ מחקרים אלה מציגים תמונה מורכבת: מצד אחד, דתיות עומדת לעתים קרובות במתאם מובהק עם עמדות חברתיות-כלכליות; מצד שני, הכיוון של המתאם – ימינה או שמאלה – משתנה בין מדינות שונות וגוונים שונים של דתיות. כך למשל, בארצות הברית נוכחות תדירה בבית התפילה מתואמת עם עמדות ימניות יותר בתחום הכלכלי, ואילו באירופה הקשר הוא הפוך.² בד בבד יש הבדלים בין ההשפעות של ממדים שונים של דתיות. נמצא, למשל, שהממד האמוני בדתיות קשור לתמיכה חזקה יותר במדינת הרווחה, ואילו הממד הסוציולוגי-קהילתי קשור להיחלשות התמיכה בה.³ אמביוולנטיות זו של הדתיות מרמזת על מנגנונים מנוגדים המחברים בין דתיות להעדפות בעניין מדיניות חברתית-כלכלית. מצד אחד, הרוב המוחלט של דתות העולם מורות אהבה ועזרה לזולת, עקרונות שהיו אמורים ליצור אצל אנשים דתיים הזדהות עם השמאל הכלכלי, הפועל להגברת המיסוי על השכבות המבוססות ולהגדלת מדינת הרווחה; מצד שני, מדינת הרווחה היא מוסד של המדינה המודרנית החילונית שאין לו אחיזה חד-משמעית במסורות הדתיות הוותיקות ושקודם באופן היסטורי על ידי זרמים אידאולוגיים חילוניים כמו המרקסיזם. מולו עומד מוסד הקהילה המוכר יותר למסורת הדתית – מרחב של עזרה לזולת המאפשר שליטה על המטרות ועל המושאים של ההתחלקות בעושר.

- 1 John D. Huber and Piero Stanig, "Church-state Separation and Redistribution," *Journal of Public Economics* 95 (7–8) (August 2011): 828–836; Gizem Arikan and Pazit Ben-Nun Bloom, *Believing, Behaving, Belonging: Religiosity and Attitudes Towards Redistribution*, Paper presented at the Midwest Political Science Association, April 2013
- 2 Maria Grazia Pittau, Riccardo Massari, and Roberto Zelli, "Hierarchical Modelling of Disparities in Preferences for Redistribution," *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 75 (4) (August 2013): 576
- 3 Arikan and Ben-Nun Bloom (לעיל הערה 1).

לנוכח האמור לעיל מסקרן לבדוק לאן נושבת הרוח בהקשר זה במדינת ישראל: באיזו מידה ובאיזה אופן דתיות משפיעה על העדפות בעניין מדיניות חברתית-כלכלית? מכיוון שלדתות שונות השפעות שונות, המקרה הישראלי אף יוצר עניין מיוחד מבחינה תאורטית, משום שמדובר במדינה היחידה בעולם שבה הדת היהודית היא הדת הדומיננטית. אך לא רק הספרות התאורטית מעוררת סקרנות בהקשר זה, אלא גם התרחשויות מקומיות עכשוויות. בקיץ של שנת 2011 התעוררה בישראל "מחאת האוהלים", שהקיפה שכבות רחבות באוכלוסייה. ובכל זאת נראה שמקומו של המגזר הדתי נפקד ממנה, אפילו בהפגנות. כך כתב יאיר שלג באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה לפני כשנתיים:

תופעה בולטת שכבר התבררה במהלך השבועיים הראשונים למחאה היא שיש מגזר אחד בלבד שממצב את עצמו באופן מובהק כאויבה של המחאה: הימין הדתי, ובייחוד המתנחלים. כמעט כל המאמרים שקראתם נגד המחאה – טיעוני השטחיות, הפופוליזם, הצביעות של "הצפונבונים העשירים" וכד' – היו פרי עטם של בני המחנה הזה.⁴

נראה שההיעדרות הזאת הייתה לא רק נחלתו של הציבור הדתי-לאומי אלא גם של המגזר הדתי הרחב הכולל גם את החרדים. תחושה זו נתמכת גם בממצאים אמפיריים. סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012 מצא שבקרב הציבור בכללותו כ-40% דיווחו על השתתפות במחאות קיץ 2011, ואילו בציבור הדתי והחרדי ההשתתפות עמדה על מעט יותר מ-10% בלבד.⁵ הסתייגות זו של הציבור הדתי ממחאה שביסודה עומדת הקריאה לחיזוק מעורבות המדינה במשק ולהעצמת מדינת הרווחה – קרי, תנועה שמאלה בציר המדיניות החברתית-כלכלית – מעוררת ביתר שאת שתי שאלות בעניין הקשר בין דתיות לבין מדיניות חברתית-כלכלית בישראל:

4 יאיר שלג, "הערות לסדר/המחאה החברתית", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 31.7.2011.

5 תמר הרמן, ניר אטמור, אלה הלר, יובל לבל, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013, לוח 1.31, עמ' 124.

1. האומנם ההסתייגות מהאירוע המסוים פירושה שוני יסודי בהעדפות העומק של הציבור הדתי בישראל בנוגע למדיניות החברתית-כלכלית?
2. אם אכן ישנו קשר בין דתיות להעדפות כלכליות-חברתיות, כיצד ניתן להסבירו?

דתיות ועמדות כלפי שיטה כלכלית בישראל: שתי תקופות

כדי לפתוח צוהר למענה אמפירי על שאלות אלו נעזרתי במאגר הנתונים של מרכז גוטמן לסקרים. שאלה שחזרה בתדירות גבוהה בסקרי המאגר החל ב-1968 עוסקת ביחס לשתי האידאולוגיות הכלכליות הגדולות – סוציאליזם וקפיטליזם – וזהו נוסחה:

בקשר למבנה החיים הכלכליים בארץ, האם אתה תומך יותר בגישה סוציאליסטית או בגישה קפיטליסטית?

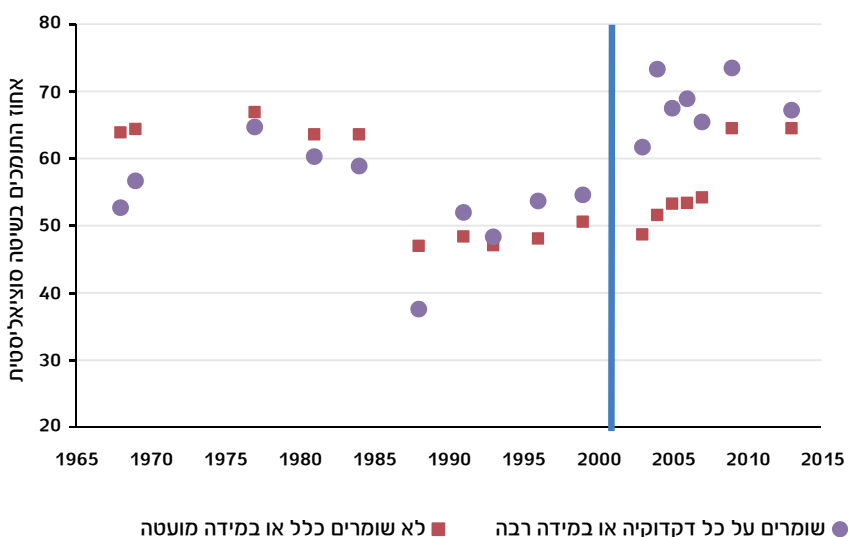
1. קפיטליסטית בהחלט
2. יותר קפיטליסטית מאשר סוציאליסטית
3. יותר סוציאליסטית מאשר קפיטליסטית
4. סוציאליסטית בהחלט⁶

6 בהקשר של השימוש בשאלה חוזרת זו ראוי לציין כי בכך מאמר זה ממשיך מאמר אחר שפרסם באכסניה זו דרור וולטר. וולטר התחקה על השינויים בכלל האוכלוסייה היהודית בישראל בהתייחס לשאלה. חשיבות מיוחדת יש להתייחסות לאחת התובנות שוולטר מקדם במאמרו, ולפיה אין הלימה בין התשובות לשאלה לבין הברלים ממשיים בעמדות כלכליות, ולכן אין בהזדהות עם קפיטליזם או סוציאליזם יותר מהזדהות עם תוויות בלבד.

מאמר זה אכן מקבל את הזהירות שממצאיו של וולטר מלמדים עליה, אך בכל זאת רואה לנכון לעשות שימוש בשאלה זו, משתי סיבות: ראשית, גם ההזדהות עם "תוויות" אידאולוגיות יכולה להיות משמעות – למשל, בהזדהות עם מחאה פוליטית מן הסוג של המחאה החברתית של 2011, שבה דרישות כלכליות קונקרטיות מילאו תפקיד שולי יחסית לעומת האוריינטציה האידאולוגית החברתית הכללית. עדות מסוימת לכך ניתן למצוא במגמה שוולטר עצמו מציג שעל פיה בשנים שקדמו למחאה ניתן לזהות התגברות של ההזדהות עם הסוציאליזם בקרב האוכלוסייה הכללית (מוצגים רק הנתונים, מאחר שמאמרו של וולטר פורסם טרם המחאה). שנית, גם אם בפועל הנתונים ההיסטוריים לימדו עד כה שאין קשר בין הזדהות עם תוויות לבין עמדות כלכליות, לא נובע מזה בהכרח שכך יהיה גם בעתיד. המעבר מנשיות אידאולוגיות לאימוץ עמדות

מה קורה כאשר בוחנים את המענה על שאלה זו על פני זמן, בפילוח לפי מידת הדתיות? תרשים 1 מציג את שיעור התומכים בשיטה הסוציאליסטית (מי שבחרו להשיב "יותר סוציאליסטית מקפיטליסטית" או "סוציאליסטית בהחלט"), לפי מידת השמירה על המסורת הדתית.⁷

תרשים 1 "האם אתה תומך יותר בגישה סוציאליסטית או קפיטליסטית?";
 1968-2013 ("יותר סוציאליסטית מקפיטליסטית" או "סוציאליסטית בהחלט");
 (לפי מידת השמירה על המסורת הדתית; באחוזים)

אכן איננו אוטומטי, אך בהינתן מסגור מתאים בשיח הפוליטי נטיות אלה יכולות לקבל בסופו של דבר גם משמעות קונקרטית. ראו דרור וולטר, "מדינה או שוק? על (חוסר) המשמעות של עמדות הציבור הישראלי היהודי כלפי הקפיטליזם והסוציאליזם", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 8.1.2011.

הנוסח המלא של השאלה (בהברדלי ניסוח קלים לאורך השנים): 7

באיזו מידה אתה נוהג לשמור על המסורת הדתית?

1. אינני שומר כלל על המסורת
2. אני שומר במקצת על המסורת
3. אני שומר במידה רבה על המסורת
4. אני שומר על המסורת על כל דקדוקיה

הקו הכחול האנכי בתרשים מראה שניתן לחלק את הקשר שבין דתיות להעדפה בנוגע לשיטה כלכלית לשתי תקופות: משנות השישים של המאה הקודמת ועד תחילת שנות האלפיים אין הבדל מובהק בין הקבוצות או, לחלופין, הקבוצה הלא דתית מזדהה יותר עם הסוציאליזם. הזדהות זו אינה מפתיעה בהתחשב בכך שבמקורה – בישראל כמו גם ביבשת הולדתה אירופה – הייתה לאידאולוגיה הסוציאליסטית אוריינטציה חילונית מובהקת.

לעומת זאת למן שנות התשעים של המאה העשרים מסתמן היפוך מגמה: דתיים מזדהים יותר עם השיטה הסוציאליסטית. הבדל זה הופך למוכח סטטיסטית בשנות האלפיים, בכלל זה בשנת 2009, קרוב יחסית לפרוץ המחאה החברתית. התמונה המשתקפת מבדיקה זו, על כל מוגבלותה, היא שבניגוד לציפייה שהעלתה ההסתייגות מהמחאה החברתית, בשנות האלפיים הציבור הדתי בהחלט אינו מאופיין בהזדהות עם הימין הכלכלי.⁸

הבולטות של העדפות המגזר החרדי

כדי להבין טוב יותר את מקורות הזדהות זו עם הסוציאליזם בשנות האלפיים ניעזר בשאלה דמוגרפית שהחלה להופיע בסקרי מרכז גוטמן בשנים אלו המבחינה בין קבוצות דתיות. תרשים 2 מציג את ממוצע התמיכה בשיטה הכלכלית הסוציאליסטית לפי הגדרה עצמית דתית.⁹ ככל שהממוצע המופיע בתרשים גבוה יותר, כך התמיכה בסוציאליזם בקרב המשיכים גבוהה יותר (הערך המקסימלי הוא 4 והערך המינימלי הוא 1).

8 מתאם חיובי זה בין דתיות לנטייה לשמאל כלכלי עקבי עם הממצאים שהציגו כהן, מזרחי ויובל, בהתבסס על סקר שערכו בשנת 2008 עם מדדים אחרים להעדפות בעניין מדיניות חברתית-כלכלית. ראו ניסים כהן, שלמה מזרחי ופני יובל, "מדיניות ציבורית, מדינת הרווחה ודעת הקהל: ישראל 2008", ביטחון סוציאלי 82 (2010): 77-47.

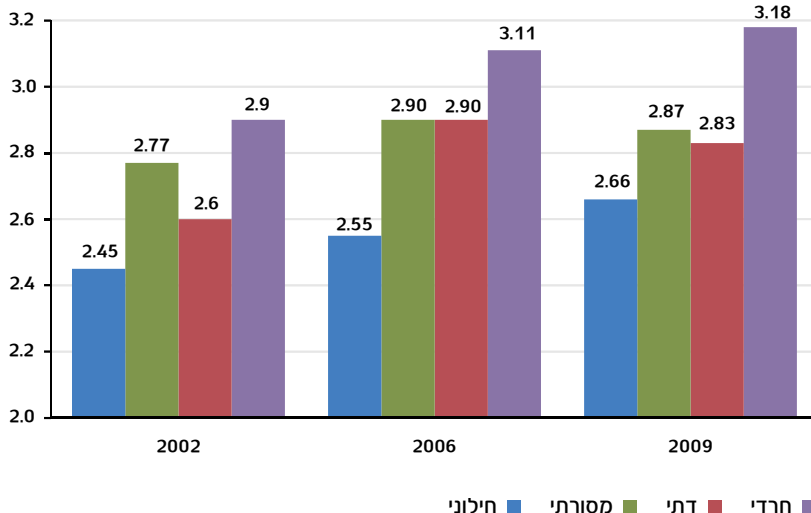
9 הנוסח המלא של השאלה היה:

כיצד אתה מגדיר את עצמך?

1. חילוני
2. מסורתי
3. דתי
4. חרדי

תרשים 2 ההזדהות הממוצעת עם שיטה סוציאליסטית,

2009, 2006, 2002

מהתרשים עולה כי הציבור החרדי מאופיין בהזדהות הגבוהה ביותר עם השיטה הסוציאליסטית, והציבור החילוני מאופיין בהזדהות הקטנה ביותר, במובהק. מנקודת מבט היסטורית ההזדהות של חרדים רבים עם עמדה שהיא במקורה אנטי-דתית מתמיהה. עם זאת חיוני להזכיר בהקשר זה את תחולת העוני הגבוהה בקרב הציבור החרדי (54.3% מהמשפחות החרדיות, על פי נתוני המוסד לביטוח לאומי¹⁰) ואת התלות הכלכלית הגדולה בציבור זה בתשלומי העברה ובתמיכות. אם מביאים בחשבון עובדות אלו, עולה ההשערה שההזדהות עם התווית "סוציאליזם" אינה קשורה באימוץ מלא של האידאולוגיה והמשמעויות הנלוות לה, אלא בהתפרשותה באוזניים חרדיות כשוות ערך לתמיכה בשכבות החלשות או לתקציב ממשלתי גדול המעניק תמיכות נדיבות.

10 מירי אנדבלר, נתנאלה ברקלי, דניאל גוטליב ואלכסנדר פרומן, ממדי העוני והפערים החברתיים: דוח שנתי, 2011, המוסד לביטוח לאומי, 2012.

האם השערה זו נכונה? מהיחס לערך השוויון בציבור זה נראה שאכן לא מדובר בהזדהות עם הסוציאליזם הקלסי; שהרי מערך זה, המוליד את הדרישה לשוויון הכלכלי בסוציאליזם הקלסי, מקובל גם לגזור הענקת זכויות שוות לכלל האזרחים. עם זאת, הציבור החרדי מוכר אמפירית כבעל התנגדות חזקה לשוויון כזה. לפי נתונים עדכניים של סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2013, 72.2% מכלל המשיבים החרדים "מסכימים" ו"מסכימים בהחלט" שלאזרחים יהודים צריכות להיות יותר זכויות מאזרחים לא יהודים, לעומת 48.9% בכלל האוכלוסייה היהודית.¹¹ פער זה מהאידאולוגיה הסוציאליסטית הקלסית יכול להיות מיוחס לאי-הבנה של מלוא המשמעות של התווית "סוציאליזם" או לפירוש פרגמטי שלה. פירוש כזה עולה בקנה אחד עם ההעדפות של חרדים בעניין מדיניות חברתית-כלכלית גם ללא הסכמה עם כל טווח המשמעויות הגלומות בתפיסה הסוציאליסטית. כך או כך, נראה שאין להפריז בפרשנות בעניין ההזדהות של החרדים עם הסוציאליזם.

בצד זה מתבקש מבחן נוסף לכריקת ההשפעה של המצב הכלכלי של חרדים על העדפתם את הסוציאליזם – הקשר בין המצב החברתי-כלכלי של המשיבים לבין הזדהותם עם שיטה כלכלית כלשהי. תרשים 3 מציג את הממוצע של כמה תצפיות בשנות האלפיים בדבר התמיכה הממוצעת בסוציאליזם על פי קבוצות דתיות ומעמד.

התמונה המתקבלת מתרשים זה מורכבת: מחד גיסא, הקבוצה המזדהה ביותר עם סוציאליזם באוכלוסייה היהודית היא חרדים בני המעמד הנמוך – נתון שמעיד על השפעת המצב החברתי-כלכלי על ההעדפות בעניין שיטה כלכלית.¹²

11 הנוסח המלא של השאלה היה:

באיזו מידה אתה מסכים או לא מסכים עם המשפטים האלה: "לאזרחים יהודים בישראל צריכות להיות יותר זכויות מאשר לאזרחים הלא יהודים"?

1. חילוני 3. דתי

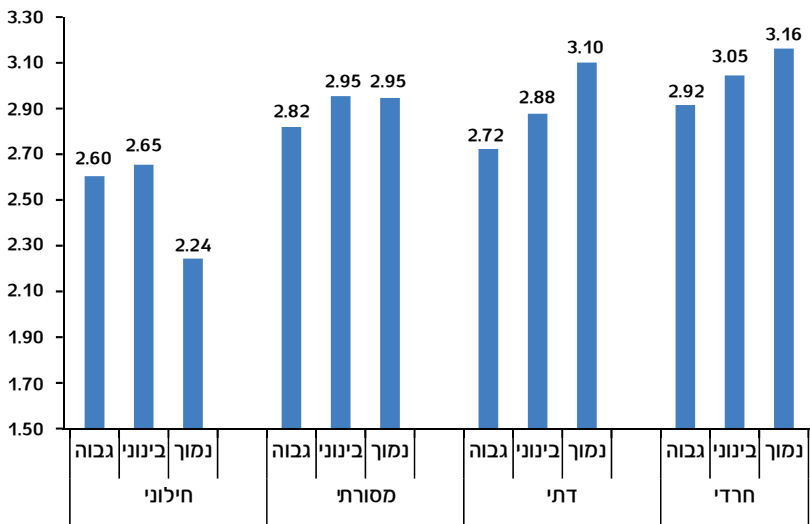
2. מסורתי 4. חרדי

12 תופעה מעניינת שמשקפת כאן היא שהקשר בין רמת הכנסה להעדפות בעניין שיטה כלכלית משתנה על פי ההשתייכות למעמד חברתי-כלכלי. אמנם בציבור החרדי והדתי ניתן לראות את הקשר בכיוון הצפוי, ולפיו ככל שירידים במדרג החברתי-כלכלי, מתחזקת התמיכה בסוציאליזם המיטיב עם השכבות החלשות, ואילו

הקשר בין דתיות לשיטה הכלכלית המועדפת בישראל

עם זאת, עדיין ניתן לראות שהזדהות גבוהה זו מאפיינת גם את מי שרואים את עצמם בני מעמד בינוני וגבוה בציבור החרדי, ובאופן גבוה יחסית לכלל האוכלוסייה, במיוחד החילונית. כיצד יש לפרש ממצא זה?

תרשים 3 ההזדהות הממוצעת עם סוציאליזם, לפי קבוצה דתית ומעמד חברתי-כלכלי (ממוצע שנים 2003, 2004, 2006, 2007, 2009)

אצל המסורתיים נראה שלא מתקיים קשר כזה. לעומת זאת אצל החילונים הקשר הפוך: ההזדהות החלשה ביותר עם השיטה הסוציאליסטית באוכלוסייה היהודית היא בקרב משיבים חילונים שדיווחו על רמת הכנסה מתחת לממוצע, אף שכעניים צפוי לכאורה שמדיניות הנוטה שמאלה תיטיב אתם יותר. התופעה של הצבעת עניים בישראל נגד האינטרס המעמדי שלהם אינה עומדת במוקד עיסוקנו כאן, אך לשם הרחבה ראו Michael Shalev, "The Welfare State Consensus in Israel: Placing Class Politics in Context," in: Steffen Mau and Benjamin Veghte, (eds.), *The Welfare State, Legitimacy and Social Justice*, Aldershot, UK: Ashgate, 2007, pp. 193–213

לכאורה, היה אפשר לומר שאכן מדובר בעדות לכך שיש כאן הזדהות אידאולוגית אותנטית עם התמיכה בשכבות החלשות הגלומה בשיטה הסוציאליסטית – אולי כתרבות-נגד לקפיטליזם, המצטייר כאגואיסטי וחומרני ואולי אף חילוני. עם זאת מבידור עם חוקרים המומחים לציבור החרדי עולה כי לא ניתן לזהות שיח כזה בקרב הציבור החרדי.¹³ ייתכן אפוא שיש להיעזר בגרסה מורכבת יותר של ההשערה בעניין הקשר בין המצב החברתי-כלכלי החרדי לבין העדפותיו הכלכליות. לפי גרסה זו, גם השכבות במגזר החרדי שאינן זקוקות לתמיכת המדינה ערות לצורך זה של רוב המגזר. לכן – אם מתוך סולידריות ואם מתוך רצון שמעמסת התמיכה לא תיפול רק עליהן – גם שכבות אלו מביעות הזדהות עם שיטה כלכלית שתוביל לתמיכה נדיבה יותר של המדינה בנזקקי המגזר.¹⁴

הסבר זה, התולה את ההעדפה הסוציאליסטית של החרדים בצרכים כלכליים, עולה בקנה אחד גם עם שאלת העיתוי של המפנה בקשר שבין דתיות לבין עמדות כלכליות שהוצג לעיל. כפי שראינו, המהפך המשמעותי מתרחש בתחילת שנות האלפיים. בתקופה זו האידאולוגיה הקפיטליסטית סיפקה למשרד האוצר, בהובלתו של השר בנימין נתניהו, הצדקות להפחתה ניכרת של מערכת התמיכות ותשלומי ההעברה מצד המדינה. כאירוע מרכזי בהקשר זה ניתן להזכיר

13 מדובר בד"ר בני בראון ועו"ד חיים זיכרמן, החוקרים את החברה החרדית במכון הישראלי לדמוקרטיה. עם זאת, יש לציין את איציק אלרוב ופעילים חרדים נוספים שהיו ממנהיגי "מחאת הקוטג' " שהייתה חלק מתסיסת המחאה החברתית. אולם נראה שהם בכחינת יוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל. כמו כן לאחרונה התפרסם קובץ שבו מבקשת קבוצת מחקר של נציגי מנהיגות חרדית במכון ון ליר בירושלים לשטוח את עמדות הציבור החרדי בשאלות של מדיניות ציבורית שאינן רק מענייניו של הציבור החרדי. אחד המאמרים מתייחס לשאלת השיטה הכלכלית, ומוצגת בו הסתייגות הן מהשיטה הקפיטליסטית והן מהשיטה הסוציאליסטית, אם כי הסתייגות מהשיטה הסוציאליסטית חזקה יותר. מבידור עם עורך הקובץ עולה שיייתכן שהפער בין הסתייגות זו לבין הנתונים שהצגתי בעניין ההזדהות ברעת הקהל החרדית עם הסוציאליזם יכול להיות מוסבר בפער שבין שיח המנהיגות לבין העמדות של הציבור החרדי הרחב, בעיקר מאחר שהציבור הרחב חש על בשרו את המצוקה הכלכלית היום-יומית ואת היתרונות מבחינתו בתמיכה ממשלתית נדיבה יותר. ראו "השיטה הכלכלית בראי התפיסה היהודית", בתוך: איתמר בן עמי (עורך), **חרדים לעתיד החברה: ניירות עמדה בנושאי כלכלה וחברה בישראל**, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, תשע"ג, עמ' 10-32.

14 הסבר זה דומה למודל התאורטי שהציגו החוקרים הובר וסטניג במאמר שהוזכר לעיל (Huber and Stanig, הערה 1).

הקשר בין דתיות לשיטה הכלכלית המועדפת בישראל

את הקיצוץ העמוק בקצבאות הילדים בשנת 2003, שפגע במשפחות החרדיות, המתאפיינות בריבוי ילדים ובמיעוט הכנסה מעבודה. ייתכן שאירוע זה, שטלטל את דעת הקהל החרדית, תרם גם להבנת האיום שבאידאולוגיה הקפיטליסטית ולהזדהות רבה יותר עם התפיסה הסוציאליסטית.

הערה בעניין הציבור הדתי-לאומי

במוקד מאמר זה עומד הממצא בעניין החרדים, בעיקר בשל העוצמה המפתיעה של ההזדהות עם הסוציאליזם בציבור זה. עם זאת, ראוי לעסוק גם בנשאלים המזדהים בסקרים כ"דתיים", שרובם משתייכים כפי הנראה לציבור הדתי-לאומי. התבוננות חוזרת בתרשים 2 מעלה שבשנות האלפיים גם בציבור זה יש הזדהות חזקה יחסית עם הסוציאליזם, בהשוואה לציבור החילוני (אם כי לא בהשוואה לציבור המסורתי). בסקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2011, שנת המחאה החברתית, הוצגה לפני המשתתפים השאלה הזאת: "היות שההנהגה צריכה להחליט במה מכל אלה להתרכז, איזה יעד הוא החשוב ביותר בעיניך?". אחת מאפשרויות התשובה הייתה "צמצום הפערים החברתיים-כלכליים". כ-40% מהמגדירים את עצמם "דתיים" חשבו שזהו היעד החשוב ביותר – הרבה יותר מכל יעד אחר בעיני ציבור זה – לעומת כמעט 20% בשאר חלקי האוכלוסייה היהודית.¹⁵

נראה שממצא זה תומך בסברה שההסתייגות של הציבור הדתי-לאומי מהמחאה לא הייתה על רקע שוני עמוק בהעדפות באשר לתפקיד המדינה בצמצום פערים – אדרבה, הנתון האחרון מציג פער בכיוון ההפוך – אלא

15 מעניין להזכיר שהחרדים במקרה זה שונים מהדתיים הלאומיים ודומים לכלל האוכלוסייה – רק 21.5% סברו כי צמצום הפערים הוא היעד החשוב ביותר. לעומת זאת 32% מהחרדים סברו כי היעד החשוב ביותר הוא "סיוע לאנשים צעירים להגיע לדירה משלהם", בהשוואה ל-10% ופחות בשאר קבוצות האוכלוסייה. עו"ד חיים זיכרמן ציין (לעיל בהערה 13) כי הצורך של ההורים לקנות דירה לילדיהם הוא המעמסה הכלכלית הגדולה ביותר במעגל החיים של הציבור החרדי. ייתכן שהברל זה בין הציבור הדתי-לאומי לציבור החרדי רומז להבדלים בסיבה להעדפת השיטה הסוציאליסטית – אצל הציבור החרדי ההזדהות עם הסוציאליזם נובעת מצורך קיומי, ואילו בציבור הדתי-לאומי מדובר בהזדהות אידאולוגית עם סולידריות כלכלית. עם זאת, לא ניתן לחרוץ מסקנה בנושא על פי נתונים אלה בלבד.

מסיבות אחרות, שאינן נוגעות במישרין לאידאולוגיה כלכלית. נזכיר כאן סיבות אחרות כאלה, אם כי ללא כוונה למצות את הדיון בהן. סיבה ראשונה מוזכרת במאמר של שלג, שכבר צוטט לעיל. לטענתו, מדובר במאפיין של התרבות הפוליטית הישראלית העכשווית:

תופעה זו נובעת בעיקר מבעיה קשה שהולכת ומשתלטת על יחסי ימין-שמאל בישראל: העברת הוויכוח מעימות נקודתי (אף שהוא רחב כשלעצמו) בסוגיית "השטחים" לעימות גורף וכולל, שבו כל סמל וערך המזוהה עם המחנה האחד נתפס כבעייתי אצל אנשי המחנה האחר. כך אצל חלק מאנשי השמאל הפכו הדגל וההמנון לבעייתיים מעצם זיהוים עם "המחנה הלאומי", ועכשיו גם תפיסת הרווחה, המזוהה עם השמאל, נהייתה מוקצה אצל רבים מאנשי הימין הדתי, אף שתורת ישראל משרדת מסר סוציאליסטי ברור.¹⁶

סיבה שנייה היא המסגור הפוליטי של המחאה, כפי שהוא נתפס בקרב אנשי הימין הדתי – מחאה שכוונתה להוביל להפלת ממשלת השלטון הימנית בראשות בנימין נתניהו. כך למשל מצוטט איש הימין ישראל בנר בכתבה בדה מרקר מתקופת המחאה: "כל המחאה הזאת היא לא חברתית, היא מחאה פוליטית, ובצדק מבחינתם. השמאל לא הצליח לנצח בקלפי אז הוא מנסה לנצח ברחובות".¹⁷ סיבה שלישית קשורה לכך שהציבור הדתי, ובייחוד החרדי, מרגיש חוסר נוחות מהשתתפות במחאה ציבורית שבמוקדה עומד עניין חומרי, שהרי מחאה ציבורית יש ליחיד לעניינים שברוח. ברוח זו נכתב למשל בבלוג בעל אוריינטציה חרדית:

התקשורת הישראלית מנסה לשוות למחאת האוהלים אופי הירואי, של משהו נעלה, נשגב, על גבול הקדוש. מובילי המחאה מוצגים כאנשים גיבורים, האנשים הקטנים והמוסריים נגד המערכת. הרקובה והמושחתת.

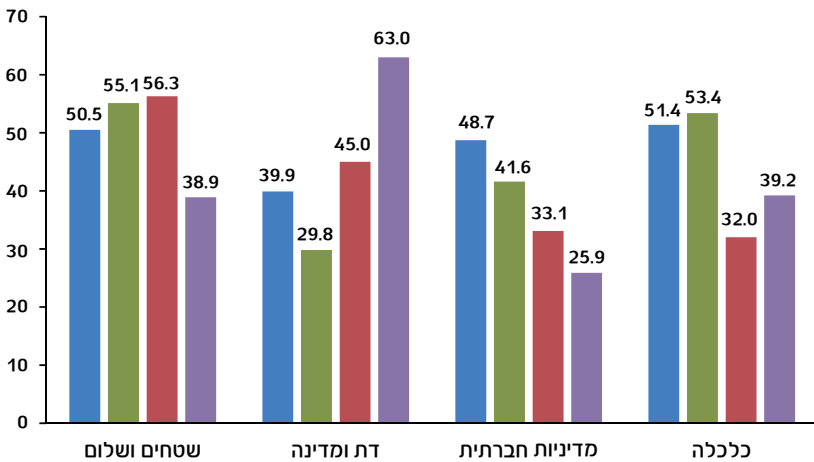
16 שלג (לעיל הערה 4).

17 עידו אפרתי ואפרת נחשתאי, "אחרי השררה, ימינה: מה חושבים הימנים והרתיים על המחאה?", דה מרקר, 29.6.2012.

ואולם, עלינו לזכור שבמחאה הזו אין שום דבר הירואי. איש לא יצא לרחובות למען מטרה נעלית, למען ערכים ואידיאולוגיה. הם אינם נלחמים עבור אנשים אחרים. יושבי האוהלים עושים את הפעולה הבסיסית ביותר, המשותפת לכל יצור חי ואפילו צומח – הם רוצים לשפר את חייהם הגשמיים. יתכן שהמאבק הוא צודק, יתכן ואכן הממשלה אטומה לצרכיהם, אולם אין שום דבר הירואי בכך שאנשים דואגים לנוחיותם ורווחתם הכלכלית.¹⁸

הד לטענה אחרונה זו אפשר למצוא גם בנתונים מסקר הבחירות של INES (Israel National Election Studies) לשנת 2013.¹⁹ המשתתפים נשאלו באיזו מידה ישפיעו או לא ישפיעו נושאים שונים על הצבעתם. בתרשים 4 מוצג שיעור המשיבים "במידה רבה".

תרשים 4 "באיזו מידה ישפיע כל אחד מהנושאים הבאים על הצבעתך?" ("במידה רבה"; לפי מידת דתיות; באחוזים)

18 נח גוטמן, "ההרואיות המדומה של מחאת האוהלים", הרוס (בלוג), 9.4.2011. וראו גם

19 אפרתי ונחושטאי (לעיל הערה 17).

בעריכת מיכל שמיר.

הנתונים מראים הבדלים ברורים בין הקבוצות: רק כשליש מהנשאלים הדתיים והחרדים חשבו שנושאים חברתיים-כלכליים ישפיעו במידה רבה על דפוסי הצבעתם, בהשוואה למחצית מהנשאלים החילונים שחשבו כך. הבדל זה בולט במיוחד על רקע ההשפעה החזקה של נושאים אחרים – כמו דת ומדינה לחרדים ושטחים ושלוש לדתיים.

מכאן שאף על פי שיש סימנים לכך שבמישור המדיניות החברתית-כלכלית יש למגזרים הדתיים בישראל העדפות המתאפיינות בנטייה שמאלה, סולם הערכים של מגזרים אלה – המציב את הנושא הכלכלי-חברתי במקום נמוך – מכתוב סדר עדיפויות פוליטי שאינו מביא את ההעדפות האלה לידי ביטוי.

סיכום

בפתח מאמר זה הוצגה התהייה אם לנוכח היעדרות הציבור הדתי בישראל מהמחאה החברתית-כלכלית של קיץ 2011 ניתן לומר כי העדפותיהם של אנשים דתיים בישראל בכל הקשור למדיניות חברתית-כלכלית נוטות ימינה. להפתעתנו נוכחנו לדעת שבשנות האלפיים לדתיים אכן היו העדפות שונות מכלל האוכלוסייה, אך בכיוון הפוך מהמשוער – דתיים נטו דווקא להזדהות יותר עם גישה סוציאליסטית.

ניתוח לפי תת-קבוצות דתיות מלמד שהחרדים הם המובילים מגמה זו במיוחד. עם זאת, התמיהה על ההזדהות עם אידאולוגיה שנחשבת באופן היסטורי למעוז חילוני יכולה להיות מיושבת אם מביאים בחשבון את התלות של הציבור החרדי בתמיכה כלכלית מצד המדינה. התווית "סוציאליזם" בציבור זה אינה נתפסת במלוא משמעותה האידאולוגית ההיסטורית דווקא, אלא כשיטה שמייצגת מדיניות תמיכה ממשלתית נדיבה יותר. כך או כך, התופעה של סילוק רתיעה היסטורית מהזדהות עם תווית אידאולוגית מעניינת כשלעצמה מנקודת המבט של ההיסטוריה של האידאולוגיות.

מסקנה נוספת העולה מניתוח הדעות בציבור הדתי בכללותו היא שההזדהות עם שיטה כלכלית סוציאליסטית, בין שהיא נובעת מצורך ובין שהיא נובעת מנטייה אידאולוגית, תומכת בטענה שההסתייגות של הציבור הדתי ממחאת קיץ 2011 אינה קשורה להבדלים בהעדפות עומק, אלא לגורמים אחרים הקשורים

הקשר בין דתיות לשיטה הכלכלית המועדפת בישראל

בנטיות סוציולוגיות ופוליטיות, כמו גם למקומם של ביטויי מצוקה חומרית במחאה ציבורית.

סקרים שנעשה בהם שימוש במחקר זה

הסקרים השוטפים של מכון גוטמן למחקר חברתי-שימושי, מהשנים 1968, 1969, 1977.
סקרי הבחירות של INES שערכו פרופ' אשר אריאן (1969-2009) ופרופ' מיכל שמיר (1988-2013), מהשנים 1981, 1984, 2009, 2013.
סקרי ביטחון לאומי ודעת קהל של המכון למחקרי ביטחון לאומי, מהשנים 1988, 1991, 1993, 1996, 1999-2001.
סקרי מדד הדמוקרטיה הישראלית של מרכז גוטמן לסקרים שבמכון הישראלי לדמוקרטיה, מהשנים 2002-2008, 2011, 2013.